

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПрАТ «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
ХЕРСОНСЬКИЙ ІНСТИТУТ

Курсова робота

з дисципліни: «Соціальна психологія»

за темою: «Теоретичні передумови виникнення агресивної поведінки у малих соціальних групах»

Шифр групи ІН19-12-23-Б1ПС (4,0з)

Студентки:

Новодон Євгенії Сергіївни

Керівник: Богомоллова М.Ю.,

доктор педагогічних наук, професор

Оцінка:

Національна шкала _____

Кількість балів: _____ ECTS _____

Члени комісії _____

(підпис)

(прізвище та ініціали)

(підпис)

(прізвище та ініціали)

(підпис)

(прізвище та ініціали)

Чернівці, 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИНИКНЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	5
1.1. Філософське підґрунтя поняття агресивної поведінки	5
1.2. Сутність понять «агресія», «агресивна поведінка», «емоційна агресія»..	13
РОЗДІЛ 2. АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ У МАЛИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУПАХ.....	20
2.1. Психологічні особливості поведінки сучасних підлітків	20
2.2 Стан агресивних проявів поведінки підлітків.....	27
ВИСНОВКИ	40
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	43
ДОДАТКИ.....	48

ВСТУП

Однією з найгостріших соціальних проблем сучасного суспільства є проблема масового поширення агресії та агресивних проявів у поведінці людей. Вона є актуальною не лише для соціуму загалом, але й становить важливий об'єкт дослідження для психологічної науки. Складні процеси, пов'язані з кризою політичного та економічного розвитку суспільства, а також руйнуванням попередньої системи цінностей, спричинили формування поширеного почуття байдужості. У багатьох випадках така байдужість поступово трансформується у жорстокість і бездушність, що супроводжується зниженням рівня моральної свідомості особистості. У результаті цього в соціальному середовищі дедалі частіше спостерігається домінування агресивних моделей поведінки. Під поняттям агресії в сучасній науці зазвичай розуміють свідоме прагнення людини завдати іншій особі фізичної або вербальної шкоди.

Особливо помітним є прояв крайніх форм жорстокості та агресивності серед підлітків. Саме підлітковий період є важливим етапом у розвитку особистості, коли відбувається переосмислення життєвих цінностей, формується усвідомлення власного «Я» та закладаються індивідуальні погляди на життя. Перехідний вік характеризується прагненням до самостійності, відстоюванням особистої свободи, проявами юнацького максималізму, а також схильністю до агресивних форм поведінки.

3. Фрейд пояснював поведінку людини через взаємодію двох фундаментальних інстинктів — інстинкту життя та інстинкту смерті. Саме їхнє протистояння, на його думку, породжує внутрішній конфлікт, який може проявлятися у вигляді агресії, спрямованої як на інших людей, так і на саму людину.

К. Лоренц розглядав агресію як природний інстинкт, що виконує функцію збереження життя. Він пов'язував її з уродженим «інстинктом мисливця», притаманним людині. Науковець вважав, що агресивність є

невід’ємною характеристикою людської природи, однак ступінь її прояву у різних людей може суттєво відрізнятися: у когось вона виражена досить яскраво, тоді як в інших майже не помітна. Питання агресивності також досліджував Л. Філонов. Учений зазначав, що якщо дитина з раннього віку стикається з жорстоким ставленням, то вже в дошкільному періоді це може сформувати особливий стиль поведінки, який проявляється у взаємодії з однолітками під час ігор і супроводжується проявами жорстокості. Навіть у сім’ях із благополучною атмосферою важливим є застосування правильних виховних методів, а не лише системи заборон та обмежень. Досить часто батьки намагаються придушувати прояви агресії у домашніх умовах, унаслідок чого діти починають виявляти накопичені агресивні емоції вже в шкільному середовищі.

Таким чином, проблема агресивної поведінки підлітків у межах навчально-виховного процесу загальноосвітніх закладів, на жаль, залишається недостатньо висвітленою. Більшість наукових досліджень зосереджена переважно на особливостях психолого-фізіологічного розвитку дітей, тоді як питання використання профілактичних можливостей загальноосвітніх установ для запобігання агресивній поведінці підлітків досі не отримало належного наукового розкриття.

Об’єктом курсового дослідження виступає агресивна поведінка, що проявляється у малих соціальних групах.

Предметом курсової роботи є психологічні умови, за яких здійснюється дослідження агресивної поведінки у малих соціальних групах.

Метою даного дослідження є визначення психологічних умов, що зумовлюють виникнення та прояви агресивної поведінки підлітків у малих соціальних групах.

Для досягнення поставленої мети у курсовій роботі визначено такі основні завдання:

1. На основі аналізу філософської, педагогічної та психологічної літератури уточнити сутність поняття агресивної поведінки підлітків.

2. Виявити психологічні умови виникнення агресивної поведінки підлітків у малих соціальних групах.

3. Охарактеризувати стан агресивних проявів поведінки підлітків у малих соціальних групах.

Велику увагу проблемним питанням агресивної поведінки надали вітчизняні та зарубіжні вчені, як от: А. Бандура, Л. Берковіц, К. Міллер, О.Реан, Л. Семенюк, З. Фрейд, А. Фрейд, Е. Фромм тощо.

Курсова робота складається зі вступу, двох розділів, чотирьох підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний зміст роботи викладено на 48 сторінках, із них основного тексту – 42 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИНИКНЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

1.1. Філософське підґрунтя поняття агресивної поведінки

Феномен агресії є одним із важливих об'єктів дослідження у психологічній та соціологічній науці. Вивчення проблеми агресивної поведінки людини стало одним із найпоширеніших напрямів наукових досліджень серед психологів у різних країнах світу. Такий значний інтерес до цієї теми, імовірно, зумовлений стрімким і безпрецедентним зростанням рівня агресії та насильницьких проявів у сучасному суспільстві.

Науковцями запропоновано велику кількість трактувань поняття агресії. Зокрема, агресію визначають як «інтенсивну активність, прагнення до самоствердження, прояви ворожості, напади, руйнування, тобто дії, спрямовані на заподіяння шкоди іншій людині або певному об'єкту» [3, с. 45]. Агресивність людини розглядається як особлива поведінкова реакція, що проявляється у застосуванні сили з метою завдати шкоди самому собі, іншій людині або навіть суспільству загалом. Чимало дослідників трактують агресію як ворожу реакцію на стан фрустрації, створений іншими людьми, незалежно від того, чи мали вони насправді намір завдати шкоди.

Доцільно погодитися з визначенням агресії, запропонованим ученими Р. Бероном та Д. Річардсоном у їхній монографії «Агресія». Науковці розглядають агресію як будь-яку форму поведінки, що містить загрозу або безпосередньо завдає шкоди іншим людям. Для того щоб певні дії могли бути віднесені до агресивних, вони повинні містити намір образити або нашкодити, а не лише випадково призводити до подібних наслідків. Отже, узагальнюючи зазначене, можна зробити висновок, що агресія є спробою завдати іншим фізичних або тілесних ушкоджень [6, с. 223].

Слід зазначити, що на сьогодні існує значна кількість різних визначень поняття «агресія». Проте аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати,

що більшість фахівців у галузі соціальних і психологічних наук схиляються до спільного розуміння цього явища. Вони визначають агресію як поведінку, спрямовану на свідоме заподіяння шкоди іншій людині. Таке трактування включає як сам намір завдати шкоди, так і реальний акт нанесення образи або шкоди іншій особі.

Таким чином, у сучасній психологічній науці поширеним є таке визначення: агресія — це будь-яка форма поведінки, спрямована на образу чи завдання шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного ставлення до себе [15, с. 16].

На перший погляд, це визначення може здаватися досить простим і очевидним, а також близьким до повсякденного розуміння агресії у буденній свідомості. Проте при детальнішому аналізі стає зрозуміло, що воно містить низку особливостей і аспектів, які потребують більш глибокого та всебічного наукового розгляду.

Агресія у підлітковому віці розглядається передусім як певна форма поведінки, що означає необхідність трактувати її саме як поведінкову модель, а не як окрему емоцію, мотив або установку. У сучасному українському суспільстві агресію нерідко пов'язують із проявами негативних емоцій, таких як злість чи гнів, а також із певними мотивами, наприклад прагненням образити або завдати шкоди іншій людині. Крім того, її іноді пов'язують із негативними соціальними установками, зокрема расовими або етнічними упередженнями. Однак, попри те що всі ці фактори можуть відігравати важливу роль у поведінці людини, яка призводить до заподіяння шкоди, їх наявність не є обов'язковою умовою для виникнення агресивних дій.

У межах нашого дослідження важливим є також аналіз таких понять, як агресія та намір. У цьому контексті агресія передбачає здійснення дій, за допомогою яких агресор свідомо та навмисно заподіює шкоду своїй жертві. Разом із тим використання критерію навмисності у визначенні агресії створює певні труднощі. Передусім виникає питання, що саме мається на

увазі, коли говорять про намір однієї людини завдати шкоди іншій. Крім того, багато відомих учених наголошують, що наміри є внутрішніми та прихованими психічними процесами, які неможливо безпосередньо спостерігати. Про них можна лише робити припущення, аналізуючи обставини, що передували агресивним діям або відбувалися після них. Подібні висновки можуть робити як учасники агресивної взаємодії, так і сторонні спостерігачі, які, у свою чергу, також впливають на інтерпретацію та пояснення намірів. Тому включення категорії «наміру» до визначення агресії робить трактування цього поняття певною мірою неоднозначним і дискусійним, адже не завжди можна однозначно встановити, чи є конкретна дія проявом агресії.

Із прикрістю доводиться зазначити, що інколи наявність наміру завдати шкоди встановлюється доволі легко. Досить часто самі агресори відкрито визнають, що прагнули нашкодити своїм жертвам, а іноді навіть висловлюють жаль через те, що їхні дії не дали очікуваного результату. Крім того, соціальне середовище, у якому розгортається агресивна поведінка, нерідко досить чітко вказує на існування подібних намірів [18, с. 32].

Якщо розглядати агресію як явище, що передбачає заподіяння шкоди або образи жертві, то можна впевнено стверджувати: фізичне травмування людини не є обов'язковою умовою для того, щоб говорити про агресію. Агресивна поведінка може мати місце і тоді, коли результатом певних дій стають будь-які негативні наслідки для іншої особи.

Отже, до проявів агресії належать не лише прямі дії, що ображають або шкодять людині фізично. Агресивними за певних умов можуть вважатися й такі форми поведінки, як навмисне виставлення людини у невідгідному світлі, поширення наклепу, приниження чи публічне висміювання. До них також можна віднести позбавлення когось життєво необхідних речей або навіть відмову у прояві любові та ніжності. Зважаючи на те, що прояви людської агресії є надзвичайно різноманітними та практично безмежними, для їхнього

дослідження доцільно певним чином обмежити та систематизувати цю поведінку.

На нашу думку, агресивні дії доцільно описувати за допомогою трьох основних вимірів: фізична – вербальна агресія, активна – пасивна форма прояву, а також пряма – непряма спрямованість.

Крім цього, у науковій літературі виділяють два основні різновиди агресії – ворожу та інструментальну. Ворожа агресія виникає тоді, коли головною метою агресора є заподіяння страждань або шкоди іншій людині. Особи, що демонструють подібний тип поведінки, фактично прагнуть завдати зла чи болю тому, на кого спрямована їхня атака. Натомість інструментальна агресія проявляється у випадках, коли напад на іншу людину здійснюється задля досягнення певних цілей, які безпосередньо не пов'язані із бажанням нашкодити. Іншими словами, для людей, які використовують інструментальну агресію, нанесення шкоди не є самоціллю; агресивні дії виступають лише засобом досягнення інших намірів або бажаних результатів.

Серед цілей, що стоять за багатьма агресивними проявами, але не передбачають безпосереднього наміру нашкодити, можна назвати примус та самоствердження. У випадку примусу агресія використовується для того, щоб вплинути на іншу людину або змусити її прийняти певну позицію. Згідно з поглядами Бандури, попри відмінність у мотивації, як інструментальна, так і ворожа агресія спрямовані на розв'язання конкретних завдань, тому обидві можуть розглядатися як різновиди інструментальної поведінки. Пізніше дослідник Зільманн запропонував замінити терміни «ворожа» та «інструментальна» агресія на поняття «агресія, обумовлена подразником» і «агресія, обумовлена спонуканням».

Агресія, зумовлена подразником, охоплює дії, що здійснюються насамперед для усунення неприємної ситуації або для зменшення її негативного впливу. Прикладом можуть бути випадки сильного голоду або жорстокого поводження з боку інших людей. У свою чергу, агресія,

зумовлена спонуканням, пов'язана з поведінкою, спрямованою на досягнення певних зовнішніх вигод або переваг [23, с. 33].

Науковці К. Додж та Дж. Койї запропонували використовувати інші терміни для позначення подібних явищ – реактивна та проактивна агресія. Реактивна агресія виникає як відповідна реакція на усвідомлювану загрозу і виступає своєрідною відплатою у відповідь на неї. Натомість проактивна агресія, подібно до інструментальної, спричиняє певну цілеспрямовану поведінку, таку як примус, вплив або залякування, яка спрямована на досягнення бажаного позитивного результату.

Ці дослідники провели низку наукових робіт, у яких було виявлено суттєві відмінності між зазначеними типами агресії. Зокрема, було встановлено, що учні молодших класів, особливо хлопчики, які проявляють реактивну агресію, схильні перебільшувати рівень ворожості з боку своїх однолітків. Саме тому вони частіше відповідають на уявну або перебільшену агресивність інших агресивними діями. Натомість школярі, для яких характерна проактивна агресія, зазвичай не допускають подібних помилок у трактуванні поведінки своїх ровесників.

Отже, результати проведених досліджень надали емпіричні підтвердження існування двох різних типів агресивної поведінки. Незалежно від того, які саме терміни використовуються для їх позначення, для нашого дослідження важливим є висновок про наявність двох основних видів агресії, що зумовлюються різними мотивами та цілями.

Таким чином, попри значну кількість різноманітних і часто суперечливих теоретичних підходів до пояснення агресії, запропонованих ученими, більшість із них можна віднести до однієї з чотирьох основних категорій. Зокрема, агресію розглядають як: прояв вроджених спонукань або природних задатків; результат потреб, що активізуються під впливом зовнішніх стимулів; наслідок пізнавальних та емоційних процесів; або ж продукт актуальних соціальних умов, які поєднуються з попереднім досвідом наuczіння.

У результаті наукових пошуків було сформульовано декілька груп теорій, що пояснюють походження та сутність агресивної поведінки. До них належать інстинктивна, еволюційна, фрустраційна теорії, а також теорія соціального навчання і концепція перенесення збудження.

Вважаємо за доцільне більш детально зупинитися на особливостях психоаналітичного підходу до розуміння агресивної поведінки. У межах психоаналітичного напрямку агресія розглядається передусім як прояв інстинктивної природи людини. Згідно з цією концепцією, агресивність виникає через те, що людські істоти на генетичному або конституційному рівні запрограмовані на подібні дії. Основним інстинктом у цьому контексті виступає танатос — потяг до смерті, енергія якого спрямована на руйнування та припинення життя.

Відомий австрійський психіатр З. Фрейд вважав, що будь-яка людська поведінка формується внаслідок складної взаємодії інстинкту смерті з інстинктом життя — еросом, між якими постійно виникає напруження. Існує глибокий конфлікт між прагненням до збереження життя, що втілюється в Еросі, та його руйнуванням, яке уособлює Танатос. Водночас певні психологічні механізми, зокрема зсув, спрямовані на те, щоб перенаправити енергію Танатоса назовні, тобто відвернути її від «Я» індивіда [58, с. 26].

Погляди З. Фрейда на природу та джерела агресії є досить песимістичними. Він вважав, що агресивна поведінка не лише має вроджений характер і пов'язана з інстинктом смерті, закладеним у людині, але й є неминучою. Якщо енергія Танатоса не буде спрямована назовні, вона зрештою може призвести до руйнування самого індивіда. Разом з тим певну надію дає припущення про те, що зовнішній прояв емоцій, які супроводжують агресію, здатний спричинити розрядку руйнівної енергії, а отже, знизити ймовірність більш небезпечних дій. Цей аспект теорії З. Фрейда, відомий як принцип катарсису, часто трактують так: здійснення емоційно виразних дій, що не мають руйнівного характеру, може виступати

ефективним способом запобігання більш серйозним агресивним проявам [58, с. 29].

Аналізуючи агресивну поведінку з позицій еволюційного підходу, доцільно звернутися до ідей відомого етолога Конрада Лоренца.

К. Лоренц вважав, що агресивність має свої витoki в інстинкті боротьби за виживання, який властивий людині так само, як і іншим живим істотам. Важливим чинником формування агресивних імпульсів є наявність механізму розрізнення «свого» та «чужого».

У процесі еволюції соціальної поведінки формуються згуртовані внутрішньо соціальні групи, які водночас відмежовуються від сусідніх спільнот. Стереотипні уявлення допомагають швидко ідентифікувати друга чи ворога, визначити, хто належить до власної групи, а хто є стороннім. Такі стереотипи спрощують сприйняття навколишнього світу та створюють відчуття стабільності й безпеки.

У людському суспільстві подібні стереотипи проявляються у вигляді різноманітних переконань і упереджень, серед яких можна виділити національні, расові, статеві та класові.

На думку К. Лоренца, агресивна енергія постійно виробляється в організмі та з часом накопичується. Чим більшим є її запас, тим слабший стимул потрібний для того, щоб вона проявилася у формі агресивної поведінки. У своїй праці, присвяченій дослідженню агресії, вчений розглядав її як важливу рушійну силу боротьби за існування, яка переважно відбувається між представниками одного й того самого виду [52, с. 39].

Відповідно до фрустраційної теорії, розробленої Дж. Доллардом і Н. Міллером, агресія не є автоматичним внутрішнім потягом організму, а виникає як наслідок фрустрації — ситуації, коли на шляху досягнення мети з'являються певні перешкоди. Згідно з цією концепцією, по-перше, агресія завжди виникає внаслідок фрустрації, а по-друге, сама фрустрація неминуче викликає агресивну реакцію. Проте фрустровані люди не завжди вдаються до фізичних чи словесних нападів. Вони можуть демонструвати широкий спектр

реакцій — від покірності та пригніченості до активних спроб подолати перешкоди, що заважають досягненню мети [33, с. 22].

Фрустрація найчастіше спричиняє агресивні прояви у тих людей, які вже сформували звичку реагувати на подібні ситуації або інші аверсивні стимули саме агресією. Водночас особи, для яких типовими є інші способи реагування, можуть і не проявляти агресії. Враховуючи ці обставини, Г. Міллер, один із перших дослідників, що розробляли теорію фрустрації — агресії, дещо уточнив початкове положення цієї концепції. Він дійшов висновку, що фрустрація здатна викликати різні моделі поведінки, і агресія є лише однією з можливих реакцій.

Таким чином, можна виділити три ключові чинники, які сприяють виникненню агресивних реакцій: рівень очікуваного задоволення від досягнення мети; сила перешкоди, що стоїть на шляху до цієї мети; а також кількість послідовних фрустрацій.

Інакше кажучи, чим сильніше очікуване задоволення від бажаного результату, чим серйознішою є перешкода на шляху до нього і чим більше реакцій людини виявляються заблокованими, тим потужнішим стає імпульс до агресивної поведінки. Пізніше Дж. Доллард разом зі своїми колегами висловив припущення, що послідовні фрустрації можуть мати накопичувальний ефект. У такому випадку вони здатні викликати значно сильніші агресивні реакції, ніж кожна з них окремо. Отже, вплив фрустраційних ситуацій може зберігатися протягом певного часу, що є важливим положенням для розуміння окремих аспектів цієї теорії [30, с. 127].

Коли стало очевидним, що люди не завжди відповідають агресією на пережиту фрустрацію, дослідник разом зі своїми колегами звернув увагу на чинники, які можуть стримувати відкриті прояви агресивної поведінки. У результаті вони дійшли висновку, що подібна реакція часто не проявляється одразу, насамперед через страх можливого покарання.

Індивід, який переживає фрустрацію і якого загроза покарання утримує від нападу на людину, що стала перешкодою для досягнення його мети, може

спрямувати свою агресію на інші об'єкти. Хоча найбільш логічною та бажаною мішенню для розрядки агресивних імпульсів є саме та особа, яка завадила реалізації наміру, агресивні дії можуть бути адресовані й зовсім іншим людям.

Міллер пояснював таке явище виникненням так званої зміщеної агресії. Йдеться про ситуації, коли людина спрямовує агресивні дії не на справжнього джерела фрустрації, а на сторонніх осіб. Дослідник припускав, що вибір жертви в подібних випадках значною мірою визначається трьома основними чинниками: силою імпульсу до агресії; інтенсивністю факторів, які стримують прояв цієї поведінки; а також ступенем схожості потенційної жертви з тим, хто спричинив фрустрацію. Чимало науковців розглядають агресію як ворожу реакцію на фрустрацію, створену іншою людиною, незалежно від того, чи мала ця фрустрація навмисний характер [52, с. 45].

На відміну від попередніх підходів, дана теорія розглядає агресію як форму поведінки, що формується у процесі соціалізації. Вона засвоюється через спостереження за певними моделями дій і підкріплюється соціальним схваленням або іншими формами підкріплення. Таким чином, відбувається засвоєння поведінкових зразків, на які орієнтується людина.

Ця концепція була запропонована А. Бандурою, який намагався пояснити процеси формування, стимулювання та регулювання агресивної поведінки. Учений зазначав, що аналіз агресивних дій повинен враховувати щонайменше три ключові аспекти: способи засвоєння подібної поведінки; фактори, які сприяють її виникненню; а також умови, за яких вона закріплюється і повторюється.

Прибічники теорії соціального навчання вважають, що чим частіше людина вдається до агресивних дій, тим більшою мірою така поведінка закріплюється і стає складовою її поведінкового репертуару. У цьому контексті особлива увага приділяється процесу навчання та впливу первинних агентів соціалізації, передусім батьків. Саме вони, часто навіть не

усвідомлюючи цього, власною поведінкою можуть демонструвати дитині агресивні моделі реагування.

Сучасні підходи до пояснення походження агресії значною мірою пов'язані з когнітивною теорією навчання. У межах цієї концепції агресивна поведінка розглядається не лише як наслідок фрустрації, а й як результат навчання та наслідування поведінки інших людей. Представником цього напрямку є Д. Зільманн, який підкреслював, що процеси пізнання та емоційного збудження тісно взаємопов'язані й взаємно впливають один на одного протягом усього переживання людиною досвіду, який супроводжується стражданням і відображається у її поведінці.

У межах цієї концепції агресивна поведінка пояснюється як результат взаємодії кількох когнітивних та емоційних процесів. До них належать: оцінювання людиною можливих наслідків власної агресивної поведінки як позитивних; наявність фрустрації; емоційне перенапруження, що проявляється у формі афекту або стресу та супроводжується внутрішньою напругою, від якої індивід прагне позбутися; а також наявність відповідного об'єкта, на який може бути спрямована агресія і який дозволяє зменшити напруження та подолати фрустрацію [3, с. 39].

Отже, нами було проаналізовано різні наукові підходи та теоретичні концепції, кожна з яких по-своєму пояснює природу та джерела агресивної поведінки. У наступному параграфі дослідження буде розглянуто основні поняття, що становлять теоретичну основу даної роботи.

1.2. Сутність понять «агресія», «агресивна поведінка», «емоційна агресія».

Відповідно до мети та поставлених завдань дослідження ключовими поняттями виступають такі категорії, як «агресія», «агресивна поведінка», «фізична агресія», «емоційна агресія» та «психологічна агресія».

Численні результати психологічних досліджень, що фіксують прояви

агресивності серед підлітків, свідчать про те, що дана проблема є надзвичайно актуальною і значущою в сучасних умовах.

Подібна ситуація змушує замислитися над її причинами, спонукає до пошуку пояснень та розроблення ефективних способів впливу на проблему, принаймні на рівні загальноосвітніх навчальних закладів.

Отже, можна стверджувати, що одним із головних завдань роботи у загальноосвітньому навчальному закладі є формування, підтримка та поширення сприятливих міжособистісних взаємин у класному колективі.

У процесі роботи з підлітками, для яких характерною є стійка агресивна поведінка, доцільно звернути увагу на підхід А. Гольдштейна. На його думку, необхідно пропонувати підліткам когнітивні, емоційні та поведінкові моделі конструктивної поведінки та відпрацьовувати їх до рівня стабільних навичок.

Саме така трансформація мислення, емоційної сфери та поведінкових реакцій особистості і становить сутність корекції агресивності [19, с. 202].

Згідно з визначенням, поданим у психологічному словнику, агресія (від лат. *agressio* – напад) розглядається як мотивована деструктивна поведінка, що суперечить загальноприйнятим нормам і правилам існування людей у суспільстві та завдає шкоди об'єктам нападу — як живим, так і неживим. Така шкода може мати як фізичний, так і моральний характер і проявлятися у формі негативних переживань, стану напруження, страху, пригніченості та інших подібних емоційних станів [17, с. 29].

У межах даного дослідження доцільно розмежовувати два близьких поняття: власне агресію та агресивність. Під агресією розуміємо навмисні дії, спрямовані на завдання шкоди іншій людині, групі людей або тваринам. Агресивність же визначаємо як властивість особистості, що проявляється у готовності до агресивних дій.

Серед основних форм прояву агресії у підлітковому віці можна виділити такі: застосування фізичної сили проти іншої людини; прояви запальності та грубості; крики та погрози; поширення пліток і злих жартів;

вигуки у натовпі; демонстрація опозиційної або протестної поведінки тощо.

Однією з найбільш очевидних форм агресії є фізична агресія — поведінка, спрямована однією особою на іншу і така, що спричиняє значний фізичний біль незалежно від того, чи залишаються на тілі видимі сліди ушкоджень. Наслідками фізичної агресії можуть бути тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, розвиток соматичних захворювань, спричинених травмуванням зовнішніх органів або органічними ураженнями мозку, а також фізична смерть.

Емоційні наслідки агресивних дій проявляються у втраті відчуття безпеки, порушенні почуття близькості з рідними людьми, зниженні самооцінки, виникненні почуття розгубленості, образи та провини, а також у труднощах під час встановлення міжособистісних контактів [51, с. 5-6].

Психологічна агресія є ширшим поняттям, що охоплює різноманітні негативні форми поведінки щодо іншої людини. До них можна віднести емоційне відчуження, використання образливих прізвиськ або інші прояви словесної агресії, надмірні вимоги без урахування можливостей іншої особи.

Інакше кажучи, йдеться про форму насильства, яка не супроводжується безпосередніми фізичними ушкодженнями, але викликає значні негативні емоційні переживання. Такий вплив призводить до виснаження емоційної та пізнавальної сфер особистості жертви.

Наслідками психологічної агресії можуть бути підвищена боязкість, відчуття несправедливості та безглуздості того, що відбувається, порушення сну, пригнічений емоційний стан, нервозність, агресивні реакції у поведінці, а також поява суїцидальних думок чи навіть спроб самогубства [41, с. 72].

Особи, які зазнають психологічного насильства, нерідко переживають депресивні стани, підвищену тривожність і нервозність, можуть ізолюватися від оточення або відгороджуватися від інших через формування негативних очікувань щодо взаємодії з людьми.

Не менш важливим у межах нашого дослідження є поняття сексуальної агресії, яка вважається однією з найбільш небезпечних і руйнівних форм

наси́льства з огляду на її наслідки. У подібних випадках підліток розглядається як сексуальний об'єкт, яким інша людина — найчастіше дорослий, рідше одноліток — маніпулює для задоволення власних потреб [21, с. 133].

До основних ознак, що можуть свідчити про застосування насильства щодо підлітка, належать: нездатність батьків пояснити причини фізичних травм дитини або наявність суперечностей у їхніх поясненнях; перекладання відповідальності на інших осіб; невідповідність пояснень результатам медичного огляду; вагітність або наявність венеричних захворювань; труднощі у навчанні або різке погіршення успішності; зниження концентрації уваги; порушення сну, зокрема нічні кошмари, страх перед засинанням, тривожний або надмірно тривалий сон; відстороненість; клінічні прояви депресії; труднощі у встановленні дружніх стосунків; втечі з дому; прояви агресивної або протиправної поведінки; зловживання алкоголем чи наркотичними речовинами; часті пропуски занять; раптове невиконання навчальних обов'язків; страх перед перебуванням удома, що проявляється у ранньому приході до навчального закладу або пізньому поверненні додому; безпідставні страхи; а також спроби суїциду [29, с. 188].

Доцільно більш детально розглянути й поняття емоційної агресії. Емоційна агресія виникає як наслідок сильного емоційного збудження і проявляється у тих ситуаціях, коли людина переживає інтенсивні негативні емоції, зокрема страх або гнів. Наприклад, подібна реакція може виникнути у випадку публічного приниження. Під впливом накопичених негативних переживань підліток може відповідати агресивною поведінкою на джерело неприємних емоцій.

Ще одним важливим поняттям у межах дослідження є моббінг (від англ. mob — «натовп», «зібрання»), який визначається як форма психологічного тиску або терору, що здійснюється групою людей щодо однієї особи [55, с. 266].

За спостереженнями психологів, наслідками моббінгу для дітей можуть бути різноманітні психосоматичні прояви, зокрема розлади шлунково-кишкового тракту, мігрені, м'язове напруження, ослаблення імунної системи, а також підвищена нервозність.

У межах даного дослідження важливо звернути особливу увагу на причини виникнення та проявів агресії. Серед них виділяють особистісні чинники: емоційну нестабільність, підвищену збудливість, дратівливість, депресивні стани, тривожність, скутість, невпевненість у власних силах; генетичну схильність; фрустраційні переживання, пов'язані з частими невдоволеннями; занижене відчуття власної значущості та низьку самооцінку; нездатність контролювати сильні негативні емоції, зокрема гнів чи образу; відсутність навичок конструктивного розв'язання конфліктів; фізіологічні особливості організму у підлітковому віці; категоричність суджень і прояви юнацького максималізму; надмірну критичність; нестійкість і недостатню сформованість світоглядних позицій; а також невідповідність між особистістю підлітка та кризовими умовами соціального середовища.

Окремо виділяють сімейні чинники виникнення агресивної поведінки: порушення емоційного контакту між батьками та дітьми; надмірну поблажливність батьків до агресивних проявів у поведінці дітей; демонстрацію агресивної поведінки самими батьками у взаємодії між собою, з дітьми або іншими людьми; застосування суворих фізичних покарань; брак тепла, підтримки й розуміння у стосунках із дитиною; надмірну свободу або, навпаки, надмірний контроль у вихованні; непослідовність виховних впливів; соціальне розшарування суспільства; явища соціального сирітства або напівсирітства; неспроможність сім'ї адаптуватися до стресових життєвих о

Зрозуміло, що люди рідко готові прямо визнати своє прагнення завдати шкоди іншій особі. Часто вони маскують власну агресивність моральними чи етичними мотивами. Водночас кожен час від часу усвідомлює своє бажання спричинити шкоду іншій стороні. Кілька років тому я разом із колегами

проводив інтерв'ю у англійських та шотландських тюрмах із засудженими за насильницькі злочини. Більшість ув'язнених (понад 40 % у кожній групі) відкрито зазначали, що свідомо прагнули заподіяти шкоду своїм жертвам. Цікаво, що у обох групах наступним за поширеністю мотивом було прагнення захистити себе.

У шкільному середовищі причинами проявів агресії є такі фактори: велика кількість учнів у класі; обмежена можливість вийти із групової діяльності; недостатні умови для творчості; низька рухливість; організаційна структура навчального закладу; високий рівень шуму, непривабливий інтер'єр, надмірна стимуляція, що сприяє збудженню; велике навчальне навантаження, що провокує втому та роздратування; відсутність зміни видів діяльності; численні явні та неявні заборони; негативний вплив референтних груп і неформальних лідерів. Важливу роль відіграють також педагогічні чинники: неконструктивне втручання педагога у конфліктні ситуації; лайка та приниження з боку викладачів; постійна критика або висміювання; недооцінка досягнень учнів, необ'єктивне оцінювання; нездатність вчителя контролювати власні емоції; стереотипне ставлення та навішування ярликів; невдоволеність педагогів власним статусом, низьким матеріальним становищем або заздрість до більш успішних учнів [49, с. 149].

Підсумовуючи, профілактику агресивної поведінки підлітків можна розглядати як важливий елемент загальної культури здоров'я суспільства, яка формується під впливом соціально-економічних і духовних особливостей середовища. Вона проявляється через систему цінностей, потреб, знань, умінь та навичок підлітків, що спрямовані на підтримку та зміцнення їхнього психологічного здоров'я і розвиваються в процесі профілактичної виховної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах.

Наступний розділ дослідження присвячено аналізу ключових психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків у контексті навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи.

РОЗДІЛ 2.

АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ У МАЛИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУПАХ

2.1. Психологічні особливості поведінки сучасних підлітків

В останні десятиліття спостерігається погіршення ситуації серед підростаючого покоління, що зумовлено недостатнім рівнем знань про агресивність та психологічно здоровий спосіб життя, байдужістю до оточуючих, негативним впливом засобів масової інформації, специфічними соціальними умовами та іншими чинниками [21, с. 10].

Ми поділяємо позицію дослідників щодо значущості певних факторів у вихованні підлітків: створення позитивної атмосфери в учнівських і педагогічних колективах; врахування психологічних особливостей підлітків; викладання предметів із застосуванням методик профілактики агресивної поведінки тощо.

Учнями загальноосвітніх шкіл вважаються підлітки віком від 11 до 14–15 років. Підлітковий період характеризується певними віковими особливостями, які є важливими для роботи психологів і педагогів.

Згідно з Л. Виготським, для цього віку характерна невідповідність між анатомо-фізіологічним розвитком та соціальним дозріванням. Виникнення деструктивних форм поведінки у підлітків може бути пов'язане з високою зайнятістю батьків та відсутністю контролю за їхнім дозвіллям або, навпаки, із надмірною опікою, необмеженим доступом до Інтернету, нестачею фізичної активності тощо.

На нашу думку, підлітковий вік є сензитивним періодом для формування культури протидії агресивній поведінці, враховуючи незбалансованість фізичного та психічного розвитку. Через це підлітки дуже сприйнятливі до швидкого звикання до куріння, алкоголю, наркотиків та інших шкідливих звичок. Незважаючи на прагнення вважати себе

дорослими, психічно вони ще залишаються дітьми і часто несвідомо наслідують поведінку значущих дорослих. У цей період підлітки відкриті до нового досвіду, тому важливо заповнювати прогалини у знаннях доступною та корисною інформацією [41, с. 50].

Під час дослідження нами було проаналізовано основні причини виникнення агресивної поведінки підлітків, серед яких виділяються: сімейне неблагополуччя, низький рівень педагогічної культури батьків, недостатня виховна робота у закладах середньої освіти, негативний вплив оточення, проблеми в навчанні, зневага з боку однолітків, нерозуміння дорослими труднощів підлітків, низька самооцінка, надмірна зайнятість батьків та конфлікти в родині.

Спостерігається негативна тенденція накопичення причин, які впливають на формування агресивної поведінки. За відсутності активного втручання та індивідуально-виховних заходів агресія може стати для підлітка нормою, що у майбутньому призведе до серйозних негативних наслідків у житті особистості [8, с. 233].

Зростання агресивних проявів серед підлітків відображає одну з найгостріших соціальних проблем сучасного суспільства. Сучасна реальність змушує психологів і соціальних педагогів переглянути підхід до цієї проблеми, оскільки агресивна поведінка стає скоріше буденністю, ніж винятком.

Враховуючи, що загальноосвітній заклад є одним із ключових інститутів соціалізації молодшої особистості, на нього покладається функція соціально-педагогічної профілактики негативних явищ, зокрема агресивної поведінки підлітків.

Профілактика визначається як система заходів, спрямованих на запобігання виникненню та розвитку відхилень у розвитку, навчанні та вихованні особистості.

На думку В. Афанасьєвої, Л. Вольнової, Т. Журавель, А. Капської, соціально-педагогічна профілактика є формою професійної діяльності, яка

створює сприятливі умови для соціалізації, всебічного розвитку особистості, задоволення її соціокультурних потреб або відновлення соціально прийнятних способів життєдіяльності [16, с. 156].

Ми поділяємо думку дослідників, що головним завданням соціально-педагогічної профілактики є успішна соціалізація підлітків через мінімізацію та усунення проявів агресивної поведінки.

Зазвичай профілактична робота здійснюється на комплексній основі й потребує координації зусиль соціальних працівників, педагогів, психологів та медичних спеціалістів.

Ефективність соціально-педагогічної профілактики базується на розумінні того, що агресивна поведінка виникає через накопичення руйнівних емоцій у внутрішньому світі підлітка, спричинених невдоволенням базової потреби відчувати себе потрібним іншим.

Вкрай важливо навчити підлітків не пригнічувати, а контролювати власну агресію, захищати свої права та інтереси, а також відстоювати себе соціально прийнятним способом, не порушуючи інтересів інших людей і не завдаючи їм шкоди. Для того щоб підліток відчував себе прийнятим, необхідно зрозуміти причини його протесту та опору і усунути їх [56, с. 456].

Сучасна практика свідчить про зміну підходів соціальних працівників, педагогів та практичних психологів, які відзначають низьку ефективність пасивних методів навчання у процесі адаптації та соціалізації, а також у корекції розвитку особистості. Нині все частіше застосовуються активні методи, зокрема інтерактивні технології, просвітницько-профілактичні ігрові та тренінгові підходи.

Соціально-педагогічні технології визначаються як способи діяльності практичного психолога, що ґрунтуються на раціональному поєднанні прийомів та операцій із визначенням оптимальних засобів і методів їх реалізації.

Ми погоджуємося з П. Василенком, що соціальна технологія є

сукупністю прийомів, методів і впливів, що застосовуються для досягнення поставлених цілей у процесі соціального планування, розвитку та вирішення різноманітних соціальних проблем [54, с. 108]. Вона охоплює комплекс прийомів, методів та впливів, які використовують психологи та педагоги для ефективного вирішення соціальних завдань і надання соціально-педагогічної підтримки [54, с. 109].

Ігрові технології є складовою частиною соціальних технологій і передбачають взаємодію психолога та підлітків у рамках певного сюжету, наприклад через ігри, казки, спектаклі чи ділове спілкування, при цьому освітні завдання інтегруються в ігровий процес.

Тренінг являє собою систему прийомів і методів, спрямованих на розвиток конкретних умінь і навичок у індивіда. Соціально-психологічний тренінг створює контрольоване середовище, де учасники можуть навчитися ефективному спілкуванню та освоїти нові способи емоційного реагування і поведінки. Перевага групової роботи над індивідуальною полягає в тому, що вона дозволяє одночасно працювати з кількома учасниками та забезпечує додатковий психотерапевтичний ефект завдяки позитивному взаємодії між ними.

Довіра в групі, відчуття безпеки й підтримки, а також об'єктивний зворотний зв'язок сприяють формуванню коригуючого емоційного досвіду та освоєнню більш адекватних моделей поведінки. Під час групового спілкування учасники беруть участь у встановленні спільних норм і цінностей, їх реалізації, вирішенні проблемних ситуацій окремих членів групи та формуванні соціально прийнятної системи взаємин. Завдяки зворотному зв'язку та самоспостереженню підліток має можливість побачити себе очима іншого, що сприяє децентрації у межах самосуб'єктних відносин [33, с. 23].

Участь у тренінгах не обмежує ініціативу підлітків, як це часто трапляється з традиційними методами навчання, а, навпаки, сприяє її розвитку. Це досягається завдяки активному використанню групових

обговорень і рольових ігор. Під час тренінгу учасники не просто дізнаються, як слід поводитися у певних ситуаціях, вони самостійно шукають індивідуальні стратегії та тактики спілкування та взаємодії з іншими людьми.

Отже, соціально-психологічний тренінг можна розглядати як комплекс активних групових методів, спрямованих на розвиток навичок комунікації та практичного досвіду взаємодії. Результативність тренінгу значною мірою залежить від складу групи, мотивації учасників, характеру емоційних взаємин у колективі та рівня розвитку міжособистісних стосунків.

Підлітковий вік характеризується фізичними та гормональними змінами, які часто дезорієнтують дітей і спричиняють невпевненість у собі. Крім того, у цей період підлітки починають переоцінювати свою роль у сім'ї та суспільстві, що може провокувати спалахи агресії через незнання, як впоратися зі складними емоціями.

Окрім цього, існує низка інших факторів, здатних спричинити агресивну поведінку у підлітків. На підставі аналізу наукових досліджень можна виділити такі основні причини підліткової агресії:

1.Травматичні події: смерть або тяжка хвороба близьких, розлучення батьків, знущання з боку старших братів, сестер чи однолітків викликають стрес, що часто переростає в агресивні прояви. Свідчення насильства або конфліктів у сім'ї також можуть стати тригером агресії.

2.Насильство: фізичне чи емоційне насильство є поширеною причиною агресивної поведінки. Підліток відчуває гнів і сором; відчуття сорому заважає розповісти про пережите насильство, що призводить до накопичення агресії.

3.Психічні розлади: деякі підлітки страждають на біполярний розлад, панічні атаки, шизофренію, депресію або посттравматичний стресовий розлад, що може проявлятися агресивною поведінкою.

4.Медичні проблеми: у окремих випадках агресія пов'язана з фізичними захворюваннями, такими як ушкодження мозку, епілепсія,

розумова відсталість або синдром Туретта. При належній медичній допомозі ці проблеми можна коригувати.

5.СДУГ та розлади навчання: підлітки із синдромом дефіциту уваги з гіперактивністю стикаються з соціальними та емоційними труднощами, що може створювати враження агресивності.

6.Залежності: експерименти з алкоголем і наркотиками, а також формування залежності можуть призводити до проявів агресії.

7.Тиск з боку однолітків: прагнення бути прийнятим у групі часто стає джерелом емоційного стресу. Невдача у досягненні цього веде до гніву і агресивних проявів.

8.Низька самооцінка: підлітки з низькою самооцінкою часто компенсують її агресивною поведінкою, особливо у спілкуванні з ровесниками.

Основні рекомендації щодо подолання агресивної поведінки підлітків: на щастя, батьки можуть ефективно впливати на прояви агресії у дітей, застосовуючи такі методи:

1. Консультації психолога

Підлітка, схильного до агресії, доцільно направити на індивідуальні консультації до фахівця:

- оберіть психолога, який спеціалізується на роботі з підлітками;

- під час роботи з психологом підліток навчиться брати на себе відповідальність за власну поведінку та налагоджувати взаємини з оточенням.

2.Сімейна консультація

Корисною може бути робота всієї родини під керівництвом сімейного психолога:

- взаємодія членів сім'ї під супроводом фахівця сприяє поліпшенню комунікації;

- консультації допомагають вирішити конфлікти та проблеми у стосунках, що часто стають джерелом агресивної поведінки підлітка.

3.Медична допомога

Якщо підлітку діагностовано психічні або неврологічні проблеми (наприклад, депресію, епілепсію тощо), своєчасна медична допомога може значно знизити рівень агресії.

4.Поведінковий договір

Можна укласти усну угоду з підлітком, яка допоможе йому брати на себе відповідальність за власні дії:

- визначте очікувані моделі поведінки та поясніть, яку винагороду він отримає за їх дотримання;

- не використовуйте матеріальні заохочення;

- водночас можна встановити наслідки за порушення правил, що стосуються звичних для підлітка речей. Наприклад, у разі поганої поведінки він може не піти з друзями в кіно чи кафе.

5.Домашні правила

Встановіть чіткі правила поведінки в сім'ї, яких підліток повинен дотримуватися незалежно від власних бажань:

- правила повинні бути зрозумілими та конкретними;

- підліток має усвідомлювати, що за їх порушення настають передбачені наслідки.

6.Техніки розслаблення

Навчання підлітка способам релаксації допомагає йому справлятися зі стресом:

- якщо підліток відчуває перевантаження домашніми обов'язками або тиск однолітків, техніки розслаблення будуть особливо корисними;

- регулярне розслаблення зменшує прояви агресії;

підлітка слід навчити застосовувати ці методи у ситуаціях гніву чи стресу.

Отже, враховуючи різноманіття технологій для профілактичної роботи, спрямованої на зниження агресивності серед підлітків у загальноосвітніх закладах, спеціалістам необхідно застосовувати свій досвід, знання та

психологічну компетентність для визначення найефективнішої стратегії в кожному конкретному випадку.

2.2. Стан агресивних проявів поведінки підлітків

Як ми зазначили у другому розділі дослідження, психологічні умови, які необхідні для ефективної профілактики агресивної поведінки підлітків у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи, наступні:

- 1) використання комунікаційно-інформаційних технологій у процесі профілактичного виховання підлітків;
- 2) забезпечення орієнтації змістових складових навчально-виховного процесу на зміцнення психічного, фізичного, соціального та духовного здоров'я підлітків;
- 3) готовність педагогічних кадрів реалізовувати педагогічні умови щодо соціального виховання.

Модель профілактики агресивної поведінки підлітків упроваджувалася у ході експериментальної роботи. На усіх її етапах використовувалися загальні та спеціальні методи наукового пізнання, які враховували мету та завдання нашого дослідження.

Уважаємо за необхідне викласти основний зміст етапів дослідно-експериментальної роботи.

Пошуковий етап характеризувався аналізом та узагальненням історично-філософського підґрунтя поняття «агресивна поведінка», було досліджено зарубіжний та вітчизняний досвід стосовно профілактики агресії у підлітковому середовищі. На даному етапі нами уточнено понятійно-категоріальний апарат дослідження. Було створено програму психологічного експерименту дослідження, обрано психодіагностичні методики та проведено дослідження стану виявлення агресії підлітків у загальноосвітньому навчальному закладі. На основі отриманих даних дослідження ми зробили висновок, що необхідно та доцільно впровадження

профілактики агресивної поведінки у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи. У результаті, були виявлені суперечності в організації такого виховання. Нами розроблено модель, яка спрямовувалася на розв'язання цих проблем.

На практично-діагностичному етапі дослідження було проведено психологічний експеримент. Основними завданнями на цьому етапі були:

- окреслення психологічних умов профілактики агресивної поведінки підлітків;
- розробка науково-методичного забезпечення профілактичного впливу на підлітків у загальноосвітньому навчальному закладі;
- підготовка педагогів до попередження та подолання агресивних проявів поведінки підлітків загальноосвітньої школи.

У результаті проведення формувального етапу експерименту, були задіяні вчителі Херсонської загальноосвітньої школи № 47 Херсонської міської ради. На початковому етапі у загальноосвітньому навчальному закладі було апробовано виховні заходи, інтернет-анкетування, практичні семінари для вчителів.

Відомим є той факт, що для підліткового віку основним предметом діяльності виступає розширення та систематизація суб'єктивного досвіду. Саме тому в ході реалізації змістових складових навчально-виховного процесу на зміцнення психічного, духовного, емоційного, фізичного та соціального виховання важливе місце посідає розвиток самостійності та творчості підлітків у реалізації завдань навчально-виховного процесу, а також оволодіння навичками самоконтролю поведінки.

Дослідження психологічних наукових джерел [12, с. 26] вказує на важливість взаємозв'язку навчання і виховання у формуванні особистісних якостей новоутворень у підлітковому віці. Можливість у застосуванні системного підходу дає спроможним розгляд індивіда як системної цілісності, а також потребує інтеграції виховання та навчання.

Таким чином, по-перше, нам важливо узгодити й інтегрувати зміст

профілактичного виховання підлітків, а у позашкільній діяльності зробити можливим застосування отриманих знань і вмінь з метою підвищення рівнів сформованості поведінки, прийнятої у суспільстві.

Із метою реалізації окреслених нами завдань дослідження, ми повинні враховувати той факт, що для підлітків важливо зберігати емоційне, фізичне та соціальне здоров'я: специфіка навчально-виховного простору, яка ґрунтується на систематичній увазі питанню дотримання загальноприйнятих норм та правил поведінки підлітків під час навчально-виховного процесу загальноосвітнього навчального закладу; оволодіння підлітками навичками рефлексії своїх учинків і поведінки; розвиток відповідальності за власну поведінку на основі реалізації шкільних умов; розширення методів, форм та засобів профілактичного виховання під час занять; інтегрування виховних впливів підлітків та викладацького складу стосовно зміцнення та збереження профілактики агресивних тенденцій; виявлення нахилів і здібностей підлітків, котрі можуть допомогти з визначенням майбутньої професії.

До технічного та матеріального обладнання профілактики агресії можна віднести будівельні споруди школи, її облаштування та всі необхідні ресурси для проведення будь-яких занять на уроках, шкільних акцій, виховних годин тощо. В освітній блок виховного простору входять зміст, засоби, форми та технології профілактики агресивної поведінки підлітків [58].

Соціальні комунікації та спілкування мають великий вплив на зміцнення адекватних проявів поведінки особистості, а тому велика увага приділялася формуванню навичок спілкування підлітків між собою та значимими дорослими в ході формувального етапу дослідження. Обиралися такі форми, які передбачали формування позитивних навичок міжособистісного спілкування.

Під формами попередження та подолання агресивного виховання розуміються засоби організації спільної навчальної та виховної діяльності

учнів навчальних класів. Форми соціально-педагогічної профілактики підлітків є дуже різноманітними, тому що їх зміст пронизує практично усі форми урочної та позаурочної діяльності вихованців.

Соціальний ефект профілактики агресивної поведінки підлітків буде найефективнішим за умови комплексного застосування усіх відомих груп методів, а саме: руйнування негативу в спілкуванні, реконструкції позитивних взаємин між підлітками у класі, методи перебудови мотиваційної сфери і самосвідомості, осмислення своїх позитивних та негативних рис, переконання, методи перебудови життєвого й комунікативного досвіду.

Ми у своєму дослідженні виділяємо три послідовні стадії профілактики агресивної поведінки підлітків у навчальному процесі загальноосвітнього навчального закладу:

1. Попередження – формування в підлітків соціально-прийнятної системи цінностей, потреб і уявлень;
2. Запобігання – недопущення виникнення ситуацій, що зумовлюють появу та закріплення ненормативної мовленнєвої поведінки;
3. Припинення – блокування агресивної діяльності підлітків.

При організації профілактичного впливу на підлітків з проявами агресивної поведінки, ми поєднували різні форми роботи (групові, індивідуальні, масові, очні та віртуальні). Масові заходи були у формах акцій, свят та різних ігор. У ході організації масових форм соціального виховання було стимулювання творчої активності підлітків, формування необхідних навичок і вмінь та розвиток в них ціннісного відношення до оточення. Також вдало застосовувалися такі прийоми як змагання і заохочення, створюючи дружню атмосферу.

Ефективними груповими формами було ознайомлення підлітків зі змістом і особливостями комунікативного повноцінного життя, залучення підлітків до активного спілкування, діяльності за інтересами,

організацію спілкування, що дає можливість залучити переважну частину схильних до агресивної поведінки підлітків до спільної роботи в позаурочний час, здійснення ранньої діагностики і психологічної корекції агресивної поведінки.

Інструментами в нашій профілактичній роботі стали: рольові та ділові ігри, педагогічна психотерапія, мозкові атаки, тренінги, моделювання конфліктних ситуацій, інтерактивні методи навчання, створення ситуацій успіху тощо.

Ми використовували наступні напрями психопрофілактичної роботи з батьками та вчителями:

- Інформування педагогів та батьків про індивідуально-психологічні особливості агресивності підлітка;
- Допомога батькам у вихованні та подоланні негативних якостей дитини;
- Сприяння позитивній взаємодії з підлітком, який виявляє агресивність;
- Використання методів переконання та заохочення замість покарання;
- Залучення підлітка до секцій, гуртків та студій;
- Створення сприятливого психологічного мікроклімату в класному колективі [11, с. 222].

Необхідним у ході активізації корекційної роботи був метод доручення, котрий характеризувався розвитком у підлітків соціально позитивних дій та вчинків. У залежності від планування виховної роботи в експериментальних групах, підлітки брали участь в організації та підготовці шкільних акцій, виховних годин, виконували функції помічників адміністратора у групі «Агресія – на вихід», яка була створена у соціальній мережі Фейсбук. Обов'язково мали враховуватися індивідуальні особливості підлітків. Наприклад, для проведення виховної години створювалися організаційні групи, які повинні були робити презентації,

обробляти інформацію та аналізувати її.

У роботі приймали участь ті підлітки, які мали недостатній рівень сформованості когнітивного компоненту культури поведінки. Це виявлялося у тому, що вони часто використовували ненормативну лексику, палили на перервах тощо. Адміністраторами групи «Агресія – на вихід» були підлітки, в яких були розвинені навички роботи і спілкування у соцмережах, вони могли відповідально ставитися до доручень дорослих. Узагалі, після усвідомлення підходів до організації власного вільного часу, підлітки могли чітко контролювати витрачений час на виконання певної діяльності і брати активну участь у підготовці дошкільних заходів.

Дослідники стосовно особливостей та специфіки соціальних мереж виділяють як позитивні, так і негативні чинники такого навчання і виховання [8; 30; 52].

Розглянемо їх більш конкретніше в залежності від мети профілактичного виховання. Більшість дослідників, не зважаючи на великий досвід у застосуванні соціальних ресурсів у навчально-виховному процесі, відмічають, що:

- підлітки добре володіють інтерфейсом, правилами роботи та спілкування у соцмережах, тому нема необхідності пояснювати учням, як стати учасником групи «Агресія – на вихід»;
- підлітки, окрім запропонованої інформації, можуть додавати будь-які інші матеріали, вести контроль відповідності матеріалу; адміністратор повинен контролювати будь-яке обговорення, дискутувати з учасниками;
- у такому форматі активізується самостійна навчально-пізнавальна діяльність підлітків стосовно формування когнітивного критерію ціннісного відношення до оточуючих;
- певні відеоматеріали, особливо художні та документальні фільми, практично неможливо продемонструвати у самій школі, а за допомогою групи зробити це набагато легше;

- віртуальне спілкування у вільний для себе час сприяє розвитку довіри до вчителя і встановленню демократичних дружніх взаємовідносин.

Також ми розробили анкетування для дослідження рівнів готовності вчителів реалізовувати соціально-педагогічні умови профілактики агресивної поведінки підлітків. На цій основі були виявлені три рівні готовності вчителів: низький, середній та високий.

Високий рівень готовності вчителів до реалізації психологічних умов соціального виховання підлітків означає обізнаність вчителів стосовно мети та завдань соціального виховання, розуміння та усвідомлення важливості стандартизації навчально-виховного процесу; піклування про стан здоров'я вихованців; оволодінням вчителями інформаційно-комунікативними технологіями, постійною роботою над покращенням навчально-виховного процесу та самовихованням.

Середній рівень готовності вчителів до реалізації психологічних умов профілактики агресивної поведінки підлітків передбачає те, що вчителі мають фрагментарність знань стосовно мети, змісту та завдань профілактичної роботи, володіння інформаційно-комунікаційними технологіями у процесі соціального виховання учнів, ситуативним та нестійким усвідомленням і недостатнім розумінням важливості навчально-виховного процесу для розвитку у підлітків культури поведінки; нестійкою мотивацією до реалізації профілактики агресивної поведінки підлітків.

Низький рівень готовності вчителів до реалізації психологічних умов характеризується необізнаністю педагогів стосовно завдань профілактики агресивної поведінки підлітків та можливостей інформаційно-комунікативних технологій для користування у ході профілактики агресивної поведінки підлітків, неусвідомленням важливості навчально-виховного процесу для розвитку у підлітків культури поведінки; відсутністю мотивації до реалізації корекційного виховання, байдужим ставленням до емоційного стану вихованців; небажанням оволодівати

навичками інформаційно-комунікативних технологій, відсутністю намагань підвищити власний рівень самоосвіти у контексті корекційного виховання.

Таким чином, для покращення готовності вчителів щодо реалізації психологічних умов профілактики агресії у підлітковому середовищі потрібно надати їм відповідні знання та вміння, з метою розвитку мотивації до впровадження психологічних умов соціального виховання, сформувані в них певний досвід для профілактичного виховання, для можливості реалізації в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи. Науково-методичний супровід стоїть на першому місці за рівнем впливу на готовність педагогів до успішної корекційної діяльності, тому що він позитивно впливає на формування знань, вмінь та навичок, а також розвиток мотивації до дотримання психологічних умов у профілактиці агресивних поведінкових впливів на підлітків.

Нами було проведене опитування підлітків з метою визначення сприйняття небезпеки насильства. За результатами дослідження, респонденти визначили такі види насильства як найбільш загрозливі для розвитку особистості: сексуальні кривдження – 65 %; моральні образи та приниження самооцінки – 45 %; психологічне насильство в сім'ї – 40 %; статеві домагання – 35 %; фізичне насильство серед дорослих – 30 %; невинуваті покарання батьків – 20 %; тілесні ушкодження з боку вчителів – 12 %; фізичний недогляд та занедбаність дітей – 2 %.

Також нами були визначені основні причини насильства: невинуваті виховання – 44 %; вплив засобів масової інформації – 33 %; вживання наркотичних речовин – 24 %; кризові явища в суспільстві – 21 %; наслідування поведінки дорослих – 20 %; уживання алкоголю – 18 %; неефективні дії правоохоронних органів – 5 %; послаблення впливу релігії – 2 %.

За результатами опитування, найпоширенішими формами насильства у суспільстві є: насильство старших дітей над молодшими – 35 %; насильство серед дорослих – 20 %; насильство між підлітками-однолітками

– 16 %; насильство дорослих над дітьми – 15 %; важко відповісти – 14 %.

Основними причинами кривдження ровесників респондентів були виявлені прояви агресивності серед молоді, культ сили, який пропагують кіно та телебачення, впевненість у безкарності, вживання стимулюючих наркотичних речовин, а також проблемні конфліктні відносини у сім'ї.

Крім того, нами визначено ряд факторів, що спричиняють агресивну поведінку: негативний досвід у дитинстві – 33 %; наявність певних психологічних відхилень – 26 %; брак виховання – 25 %; прагнення самоствердитися за рахунок слабших – 11 %; інші чинники – 10 %; бажання отримати задоволення – 6 %.

Ми також опитували батьків для визначення соціальних причин, які спонукають дорослих проявляти агресію до дітей: вважають покарання ефективним засобом виховання – 38 %; вживання алкоголю – 37 %; погана поведінка дітей – 25 %; сімейні конфлікти – 14 %; складне матеріальне становище – 10 %; інші фактори – 1 %.

Щодо причин кривдження ровесників у підлітковому віці: прояви агресивності серед молоді – 32 %; культ сили, що пропагується через кіно та телебачення – 24 %; впевненість у безкарності – 23 %; вживання стимулюючих наркотичних речовин молоддю – 19 %; конфліктні сімейні відносини – 17 %; складне матеріальне становище сім'ї – 11 %; недостатній виховний вплив школи – 11 %.

На основі отриманих даних можна зробити висновок, що проблема насильства над дітьми потребує комплексного підходу, зокрема розробки єдиної загальнодержавної концепції профілактичної роботи з постраждалими дітьми та їх сім'ями. Найпоширенішими формами кривдження дітей є моральні образи та психологічне насильство в сім'ї.

Основні чинники, що спонукають до кривджень, – це вплив засобів масової інформації та сімейне середовище, а також значення має фактор «вуличного» впливу. Найчастіше трапляється насильство старших дітей над молодшими та насильство у дорослому середовищі.

Однією з головних причин гострих сімейних конфліктів є перебування дитини в агресивному середовищі. Близько третини респондентів не знають, як поводитися у таких ситуаціях, що підкреслює необхідність проведення роз'яснювальної роботи серед підлітків за участю психологів, соціологів, соціальних працівників і представників правоохоронних органів.

Головним чинником агресивності серед молоді є проблемні конфліктні ситуації та негативні сімейні відносини.

У рамках нашого дослідження були розроблені методичні бесіди для підготовки вчителів щодо даної проблематики. Під час цих бесід розглядалися змістові аспекти корекційної роботи з підлітками, можливості розвитку творчої активності через профілактичний вплив та роль інформаційно-комунікаційних технологій у формуванні культури поведінки учнів.

Особлива увага приділялася навчанню вчителів застосовувати інформаційно-комунікаційні технології, зокрема адміністрації групи під назвою «Агресія – на вихід». Акцент робився на знаннях, уміннях та навичках педагогів, які необхідні для ефективного використання таких технологій.

Також до дослідження залучалися батьки через добровільне онлайн-опитування (додаток А). Метою було виявлення актуальних проблем антиагресивного виховання дітей у сучасних сім'ях.

Отже, за результатами анкетування було визначено, що батьки намагаються створювати вдома спортивну атмосферу – 26%, 65% дітей мають необхідні гаджети для ознайомлення з необхідними інтернет-ресурсами. У 80% родин удома позитивний мікроклімат, 5% указували на інший варіант.

Складнощі стосовно виховання своєї дитини батьки пов'язують із нестачею часу – 50% , 10% – із непорозуміннями з дітьми, 5% – відсутністю навичок стосовно потрібних методів виховання, 10% – незнанням вікових

особливостей розвитку власної дитини. 20% вказали інший варіант.

Стосовно переваг у системі виховання дитини, батьки стверджували наступне: 29% – розвиток навичок стосовно активного способу життя, 5% формування позитивного відношення до роботи, 23% – навчання дитини, 14% – духовний стан дитини, 8% – її емоційний розвиток, 20% – особливості соціальної адаптації дитини. 2% – указали інший варіант.

Також ми провели опитування батьків стосовно їхніх життєвих цінностей. На першому місці виявилася толерантність та повага до оточуючих (30% і 20% респондентів). Потім йшли дисциплінованість (20%), взаєморозуміння (15%), патріотизм (6%) та любов (10%). На останніх місцях опинилися – оптимізм (2%) та національні традиції (3%).

В основі створення та організації позитивного сімейного клімату визначна роль лежить на спільному проведенні дозвілля дітей разом із батьками. Респонденти вказували на такі пріоритетні види взаємодії із дітьми: 67% – спільні проведення різноманітних свят, 15% – ознайомлення з усною народною творчістю, 18% – ігрова діяльність.

Дані результати були отримані на основі опитування батьків учнів зазначеної загальноосвітньої школи. В опитуванні брали участь 84% батьків жіночої статі, 16% – чоловічої.

Проведення такого онлайн анкетування та обробка результатів дозволила педагогам оволодіти вміннями стосовно інформаційно-комунікаційних технологій із метою розробки анкети з подальшим опрацюванням відповідей.

Аналіз результатів стосовно динамічних змін у рівнях готовності вчителів до реалізації психологічних умов профілактики агресивної поведінки підлітків на початку та в кінці формувального етапу дослідження говорить про дієвість запропонованих заходів стосовно підвищення рівнів готовності вчителів до реалізації психологічних умов корекційного виховання підлітків у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи. Так, кількість педагогів, у яких було виявлено високий рівень

готовності збільшилася на 36% .

Також вважаємо за потрібне констатувати, що на початку формувального дослідження в учителів не було виявлено жодного низького рівня готовності до реалізації психологічних умов профілактичного виховання. Це означає, що проводиться як систематична робота учителів, так і всієї системи освіти в плані підготовки до профілактики агресивної поведінки підлітків.

Отже, в ході проведення бесід з педагогами були окреслені найбільш актуальні теми та питання, котрі є необхідними їм для активного впровадження та організації профілактичного корекційного виховання у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи. Бесіди з підлітками дали змогу виявити найефективніші форми профілактики агресивної поведінки, в котрих підлітки із великим задоволенням взяли участь та проявляли ініціативу та завзятість.

Підсумовуючи вищевикладене, можемо стверджувати, що проведення тренінгів та науково-методичних семінарів, а також залучення педагогів до організації та приймання участі у заходах були ефективними у підвищенні рівнів готовності вчителів до реалізації психологічних умов соціального виховання підлітків щодо профілактики агресивної поведінки у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи.

ВИСНОВКИ

У курсовій роботі здійснено теоретичне обґрунтування та практичну реалізацію актуальної проблеми профілактики агресивної поведінки підлітків у невеликих соціальних групах. В результаті дослідження були розроблені рекомендації щодо профілактики агресії серед підлітків та визначені психологічні умови ефективного соціального виховання.

За результатами виконаної роботи можна виділити такі висновки:

1. Проведено аналіз історико-філософського та психолого-педагогічного підґрунтя понять «агресія» та профілактика агресивної поведінки підлітків. Вчені запропонували численні визначення агресії, серед яких під агресією розуміють «сильну активність, прагнення до самоствердження, дії ворожості, нападу чи руйнування, що завдають шкоди іншій особі або об'єкту». Агресивність у людини визначається як поведінкова реакція, що проявляє силу з метою нанесення шкоди собі, іншій особі або суспільству. Багато дослідників розглядають агресію як ворожу реакцію на фрустрацію, створену іншими, незалежно від намірів цієї фрустрації.

Ми підтримуємо визначення, наведені Р. Бероном та Д. Річардсоном у монографії «Агресія»: агресія – це будь-яка поведінка, яка містить загрозу або завдає шкоди іншим. Для того, щоб поведінку можна було кваліфікувати як агресію, вона має включати намір образити, а не лише фактичний результат.

Отже, можна сформулювати, що агресія – це спроба завдати іншій особі тілесної або фізичної шкоди. На підставі аналізу наукових джерел фахівці соціальних та психологічних наук схилиються до єдиного визначення: агресія – це поведінка, спрямована на свідоме заподіяння шкоди іншій людині, що включає намір та фактичне завдання шкоди.

Таким чином, сучасні психологи визначають агресію як будь-яку форму поведінки, що має на меті заподіяння шкоди або образу іншій живій істоті, яка не бажає такого ставлення.

Підліткова агресія розглядається як модель поведінки, а не як емоція, мотив чи установка. В сучасному українському суспільстві агресія часто асоціюється з проявом негативних емоцій (злість, гнів), мотивів (прагнення образити або нашкодити) та негативних установок (расові або етнічні упередження). Хоча ці чинники впливають на поведінку, їх наявність не є обов'язковою умовою для прояву агресії.

Усе це можна врахувати при профілактиці агресивної поведінки підлітків у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи.

2.Розроблено рекомендації для здійснення профілактики агресивної поведінки підлітків у школі, які включають: завдання щодо антиагресивного виховання; наукові підходи та принципи; діагностування та обробку результатів дослідження для оцінки ефективності попередження та подолання агресивної поведінки – очікуваний результат експерименту.

3.Виділено наступні принципи профілактики агресивної поведінки: цілісності, гуманізму, культуровідповідності, діяльної опосередкованості у набутті позитивного соціального досвіду та природовідповідності.

Очікуваним результатом є підвищення рівня сформованості культури поведінки у підлітків.

4.Окреслено психологічні умови профілактики агресивної поведінки підлітків у навчально-виховному процесі школи:

- використання комунікаційно-інформаційних технологій у процесі профілактичного виховання;
- орієнтація змістових складових навчально-виховного процесу на зміцнення психічного, фізичного, соціального та духовного здоров'я підлітків;
- готовність педагогів реалізовувати умови профілактики агресивної поведінки.

Таким чином, проведене дослідження не охоплює всі аспекти соціального виховання підлітків. Перспективою подальших досліджень є

вивчення особливостей соціального виховання учнів молодшого та старшого шкільного віку, а також розробка технології соціального виховання підлітків на основі інформаційно-комунікаційних технологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В. Вступ до філософії. Великі філософи. Х. : СПДФЛ Чиженко С.Ю., ТОВ “РИФ”, 2005. 512 с.
2. Антологія світової філософії в 4-х т. К. : Думка, 1990. 776 с. Т. 2.
3. Антологія світової філософії в 4-х т. К. : Думка, 1990. 575 с. Т.1. Ч.1.
4. Безпалько О. В. Формування готовності студентів педвузу до проектування організаційних форм виховної діяльності: дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Безпалько Ольга Володимирівна / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. К., 1998. 32 с.
5. Бернс Р. Розвиток Я-концепції і виховання. К. : Прогрес, 2016. 420 с.
6. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник. К. : Либідь, 2008. 848 с.
7. Бібліотека літератури.; За ред. Д. С. Лихачова, Л. А. Дмитрієва, А. А. Алексеєва, Н. В. Понирко. К. : Наука, 1997.Т. 1: XI–XII ст. 543 с.
8. Виготський Л. С. Педагогічна психологія. К: Астрель: Люкс, 2005. 671с.
9. Виготський Л.С. Збірка творів: в 6 т. К., 2013. Т 4. Педологія підлітка. 224 с.
10. Вікова і педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. 2-ге вид. К. : Каравела, 2008. 400 с.
11. Войцихова А. Природа та соціальна роль конфлікту. Психологія конфлікту та шляхи його розв’язання // Психологічна газета. 2006. № 15. С. 5-9.
12. Гессен С. І. Основи педагогіки. К. : Школа-Прес, 2015. С. 20.
13. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. К. : Либідь, 1997. 376 с.
14. Горашук В. Принципи формування культури поведінки школярів / В. Горашук, В. Бабич / Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. 2010. № 15 (202). С. 16–24.

15. Гриньова М. В. Саморегуляція. Навчально-методичний посібник. Полтава: АСМІ. 2008. 268 с.
16. Гундаров І. А. Закон духовної детермінації здоров'я // Філософія здоров'я / За ред. А. Т. Шаталова. К., 2001. 242 с.
17. Данильчук Л. Сутність і зміст поняття “інформаційно-комунікаційні технології” // Педагогіка і психологія професійної освіти. 2012. № 4. С.123–130.
18. Дем'янюк Т. Д. Організація виховного процесу в сучасному загальноосвітньому навчальному закладі: науково-методичний посібник. Суми : ТОВ Видавництво “Антей”, 2006, 384 с.
19. Дермельова К. О. Єдність навчального і виховного компонентів як засіб соціалізації сучасної дитини // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи. Випуск 38. 2012. С.21–26.
20. Дьюї Д. Психологія та педагогіка мислення. М.: Досконалість, 1997. 208с.
21. Дунай П. Конфлікти та шляхи їх подолання // Директор школи. 2001. № 13. С. 21-28.
22. Енциклопедія освіти / голов. ред. В. Г. Кремень. К. : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
23. Єремін І. П. Літературний спадок Кирила Туровського // Праці відділу давньої літератури. К., 2010. Т. XIII. 346 с.
24. Зінченко В. П. Розум і мислення в контексті розвивального навчання. Сучасні шкільні технології. Частина І. 2004. С. 95 – 103.
25. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук.-метод. посіб. К.: МАУП, 2000. 312 с.
26. Кадемія М. Ю. Інформаційно-комунікаційні технології навчання : термінологічний словник. Львів : СПОЛОМ, 2009. 260 с.
27. Казначеев В. П. Сучасні аспекти адаптації. Одеса: Наука, 2001. 192 с.
28. Калінін А. PR в соціальних мережах // PR-менеджер. № 6. 2011. С. 36–44.

29. Кириленко С. В. Соціально-педагогічні умови формування культури поведінки старшокласників : дис... канд. пед. наук : 13.00.07 / Кириленко Світлана Володимирівна / Інститут проблем виховання Академії пед. наук України. К., 2004. 240 с.
30. Киященко Н. І. Естетика – філософська наука. К. : Вид.-во дім Вільямс, 2005. 592 с.
31. Корекційно-тренінгова програма «Самовдосконалення» // Практична психологія та соціальна робота. 2003. №4-5. С. 23-27.
32. Кручек В.А. Психолого-педагогічні основи міжособистісного спілкування :навчальний посібник. К. : ДАКККиМ, 2010. 273 с.
33. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці : [монографія] / С. Б. Кузікова. Суми : Видавництво “МакДен”, 2011. 412 с.
34. Кузьміна Н. В. Методи системного педагогічного дослідження. Л. : ЛГУ, 1990. 170 с.
35. Лимаренко Т.П. Школа сприяння здоров'ю “Гармонія, Культура, Творчість” // Школа здоров'я. Частина 1. / Уклад. В.В.Григораш. Х. : Вид. група “Основа”, 2010. 208 с. Бібліотека журналу “Управління школою”.
36. Ложкін Г.В. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика / Г.В. Ложкін, Н.І. Пов'якель. К.:МАУП, 2007. 435 с.
37. Лозниця В.С. Психологія і педагогіка: Основні положення: Навч. посіб. для самот. вивч. дисципліни. К.: Екс Об, 2000. С. 33 –34.
38. Лур'є С. Я. Демокріт. Тексти. Переклади. Дослідження. Л. : Наука, 1990. 664 с.
39. Маслоу А. Мотивація і особистість. К. : Євразія, 1999. 478 с.
40. Мень А. В. Історія релігії: В пошуках шляху, істини та життя : в 7 т. Т.4. К., 1991–1992. С. 52.
41. Міхеєв В. І. Моделювання і методи теорії замірів в педагогіці : 3-є вид., стереотип. К. : КомКнига, 2006. 200 с.

42. Мінаєва В. О. Соціальні мережі як засіб зв'язків з громадськістю в державному управлінні // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія : Управління. 2012. Вип. 4. С. 136–143.
43. Муский І. А. 100 великих мислителів. К. : Віче, 2002. 688 с.
44. Загальна психологія / За ред. Р.Х. Тугушева, Е.І. Гарбера. К. : Ексмо-Прес, 2006. 560 с.
45. Омельченко С. О. Взаємодія соціальних інститутів суспільства у формуванні здорового способу життя дітей та підлітків : монографія / С. О. Омельченко. Луганськ : Альма-матер, 2007. 352 с.
46. Оржеховська В. М. Здоровий спосіб життя, О. О. Єжова. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. 188 с.
47. Оржеховська В. М. Методологічні засади діяльності освітнього закладу, спрямованої на здоров'я // Психологія і педагогіка : вісник АПН України. 2009. № 4. С. 5–17.
48. Оржеховська В.М. Превентивна педагогіка: Науково-методичний посібник. АПНУ, Інститут проблем виховання. Ізмаїл, 2006. 263 с.
49. Подласий І. П. Педагогіка: Новий курс. Посіб. для студ. вишів.: в 2 кн. К.: Гуманіт. вид. Центр ВЛАДОС, 2001. Кн. 1: Загальні основи. Процес навчання. 302 с.
50. Психологія здоров'я людини: еталони, уявлення, установки: Навч. посібник для студ. вузів. К. : “Академія”, 2001. 352 с.
51. Райгородський Д. Я. Практична психодіагностика. Методики і тести : навчальний посібник. Львів : Видавничий Дім “Бахрах”, 2018. 672 с.
52. Реймерс Н. Ф. Короткий словник біологічних термінів: кн. для учителя. К. : Просвіта, 2015. 368 с.
53. Савченко О. Я. Розвивальний потенціал змісту освіти у 12-річній школі // Педагогіка і психологія. 2008. № 2. С. 26–40.
54. Сократ: біографічні очерки. К.: ЛІО Редактор, 1994. 326 с.
55. Сорочан Т. М. Розвиток професіоналізму управлінської діяльності керівників загальноосвітніх навчальних закладів у системі

- післядипломної педагогічної освіти: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.04. – теорія і методика проф. освіти / Т. М. Сорочан. Луганськ, 2005. 472 с.
56. Сухомлинська О. В. Про стан теорії та практики виховання в освітньому просторі // Шлях освіти. 1998. № 3. С. 5.
57. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи : навч. посібник. К. : Академвидав, 2006. 352 с. (Серія “Альма-матер”).
58. Чернуха Н.М. Інтеграційна єдність навчання і виховання у сучасному освітньому просторі вищого навчального закладу // Вісник Черкаського університету Серія Педагогічні науки. 2014. № 24, С.12–13.

Додаток А

Анкета для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів

Шановні колеги!

Запрошуємо Вас взяти участь у дослідженні, присвяченому вивченню готовності вчителів до створення психологічних умов для профілактики агресивної поведінки підлітків у школі.

№	Питання / твердження	Ні	Частково	Так
1	Чи маєте Ви достатні знання про профілактику агресивної поведінки підлітків, її цілі та завдання?			
2	Чи обізнані Ви з можливостями використання ІКТ у профілактичній роботі з підлітками?			
3	Чи поінформовані Ви про методи профілактичного виховання та розумієте його значення для формування культури поведінки учнів?			
4	На Ваш погляд, чи важливо підтримувати культуру поведінки підлітків під час навчального процесу?			
5	Чи хвилюють Вас питання агресивної поведінки підлітків?			
6	Чи потрібні Вам додаткові стимули для впровадження психологічних умов соціального виховання підлітків?			
7	Чи добре Ви володієте навичками ІКТ для виховної роботи з підлітками?			
8	Чи вдається Вам організувати профілактичну складову виховного процесу у класах?			
9	Чи працюєте Ви над розвитком додаткових умінь і навичок для профілактичного виховання підлітків основної школи?			

Аналіз результатів анкети:

Для питань 1-5 та 7-9 оцінювання відбувається так: “так” – 3 бали, “частково” – 2 бали, “ні” – 1 бал.

Для питання 6 оцінки розподіляються навпаки: “так” – 1 бал, “частково” – 2 бали, “ні” – 3 бали.

Рівні готовності вчителів:

-Високий рівень: сума балів 22–27

-Середній рівень: сума балів 15–21

-Низький рівень: сума балів 9–1